

УДК 342.4+321.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.30>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ І ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «ДЕМОКРАТІЯ БРАТЕРСТВА» В УКРАЇНІ¹

Сухонос В.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри фундаментальної юриспруденції
та конституційного права ННІ права,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-9058-5182*

Сухонос В.В. Конституційно-правові засади функціонування і формування поняття «демократія братерства» в Україні.

Стаття присвячена проблематиці конституційно-правових засад функціонування і формування поняття «демократія братерства» в Україні.

При цьому, оскільки демократія потребує свого удосконалення, звернення до проголошеного Французькою Республікою гасла: «Свобода, Рівність, Братерство» і, на цій підставі, аналіз базових параметрів «демократії братерства» має актуальний характер.

Отже, метою цієї статті є дослідження конституційно-правових засад функціонування і формування «демократії братерства» в Україні. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань.

У статті обґрунтовано, що якщо XVIII ст. стало останнім століттям «Епохи Революцій», під час якої розпочався перехід від аграрного до індустріального суспільства, який в економічній сфері втілювався в капіталізмі, а в ідеологічній – в лібералізмі, котрий, на концептуальному рівні, став апелювати до ідеї свободи. З'ясовано, що, на сьогодні існує два виміри демократії: демократія свободи, яка вважається ліберальною і демократія рівності, яка визначається як соціальна. Доведено, що в Україні розпочала формуватися «демократія братерства», основу якої складає потужне громадянське суспільство. Стаття містить висновок про те, що вітчизняне патріотичне громадянське суспільство нині складається з трьох страт (добровольці, волонтери і пересічні патріоти), кожна з якої стає важливим елементом «демократії братерства». Наголошується, що навіть існування православних братств та Війська Запорозького не змогло остаточно сформувати в Україні базові засади «демократії братерства», оскільки не вистачало головного – наявності повноцінно функціонуючої держави, що ефективно взаємодіє із громадянським суспільством. При цьому відзначається, що основні засади взаємодії держави і громадянського суспільства, яке, в розвиненому стані, закладає базові інституції «демократії братерства» були сформульовані як на конституційному рівні, так і на рівні законодавчому й підзаконному. З'ясовано, що «демократія братерства» схематично являє собою систему, котра передбачає існування двох страт, першу з яких утворюють провідні верстви, що ініціюють та організовують прийняття суспільно важливих рішень (аналог «старшого брата»), а другу утворюють верстви, які підтримують і забезпечують (у тому числі – фінансово) реалізацію зазначених рішень (аналог «молодшого брата»).

Практична цінність роботи полягає у необхідності створення базових засад демократії нового типу в умовах потужної трансформації демократії в світі.

¹ Дослідження проведено на виконання міжнародного проєкту у сфері освіти ERASMUS-JMO-2021-NEITCHRSCH-101047645 – “EULOCDEM: Локальна демократія: кращі європейські практики для України» (спільний проєкт СумДУ, Еразмус+ Жан Моне Фонду та Виконавчого агентства з питань освіти та культури за підтримки ЄС). Підтримка Європейською комісією випуску цієї публікації не означає схвалення змісту, який відображає лише думки авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

Ключові слова: політичний режим, демократичний режим, конституційно-правові основи демократії, режим ліберальної демократії, режим соціальної демократії, війна і демократія, демократизація і суспільство, громадянське суспільство.

Sukhonos V.V. Constitutional and legal principles of functioning and formation of the concept of «democracy of fraternity» in Ukraine.

The article is devoted to the problems of the constitutional and legal principles of the functioning and formation of “democracy of fraternity” in Ukraine.

At the same time, since democracy needs to be improved, the appeal to the slogan proclaimed by the French Republic: «Liberty, Equality, Fraternity» and, on this basis, the analysis of the basic parameters of «democracy of fraternity» is of a relevant nature.

Therefore, the purpose of this article is to study the constitutional and legal foundations of the functioning and formation of «democracy of fraternity» in Ukraine. The implementation of this goal requires the fulfillment of a number of scientific tasks.

The article substantiates that if the 18th century. became the last century of the “Era of Revolutions”, during which the transition from an agrarian to an industrial society began, which in the economic sphere was embodied in capitalism, and in the ideological sphere – in liberalism, which, at the conceptual level, began to appeal to the idea of freedom. It is found out that, today, there are two dimensions of democracy: the democracy of freedom, which is considered liberal, and the democracy of equality, which is defined as social. It is proved that a “democracy of fraternity” began to form in Ukraine, the basis of which is a powerful civil society. The article concludes that the domestic patriotic civil society currently consists of three strata (volunteer soldiers, volunteers and ordinary patriots), each of which becomes an important element of the “democracy of fraternity”. It is emphasized that even the existence of Orthodox brotherhoods and the Zaporozhian Army could not finally form the basic principles of “democracy of fraternity” in Ukraine, since the main thing was missing – the presence of a fully functioning state that effectively interacts with civil society. At the same time, it is noted that the basic principles of interaction between the state and civil society, which, in a developed state, lays the basic institutions of “democracy of fraternity” were formulated both at the constitutional level and at the legislative and by-law levels. It is found out that “democracy of fraternity” schematically represents a system that assumes the existence of two strata, the first of which is formed by the leading strata that initiate and organize the adoption of socially important decisions (analogous to the “elder brother”), and the second is formed by the strata that support and ensure (including financially) the implementation of these decisions (analogous to the “younger brother”).

The practical value of the work lies in the need to create the basic principles of a new type of democracy in the context of a powerful transformation of democracy in the world.

Key words: political regime, democratic regime, constitutional and legal foundations of democracy, liberal democratic regime, social democratic regime, war and democracy, democratization and society, civil society.

Постановка проблеми. Ст. 1 Конституції проголошує Україну демократичною державою [15]. Загалом, поняття «демократія» ще з давньогрецьких часів розуміється як «влада народу» [29, с. 76]. Причому, як форма держави, демократія ще з часів античності розглядалася як досить неоднозначне явище. І якщо Демокріт до демократії ставився прихильно [1, с. 8], то Платон віддавав перевагу правлінню філософів [1, с. 14], а не народу, тоді як Аристотель взагалі вважав демократію «неправильною» формою держави [1, с. 22].

У подальшому ситуація неодноразово змінювалася, проте, лише у XX ст. демократія стає мейнстрімом політичного розвитку, оформившись у дві течії: «демократію свободи» і «демократію рівності». При цьому, вона усе ще залишалася неоднозначним явищем і неодноразово критикувалася. Зокрема, 11 листопада 1947 р., звертаючись до британської Палати громад, У. Черчіль назвав демократію найгіршою формою правління, «за винятком усіх інших, які людство спробувало до цього часу» [2, с. 9].

Виходячи з цього, слід констатувати, що демократія потребує свого удосконалення. У зв'язку із цим слід звернутися до проголошеного Французькою Республікою гасла: «Свобода, Рівність, Братерство» (ст. 2 Конституції Французької Республіки) [14, с. 47] і, враховуючи факт існування концепцій «демократії свободи» і «демократії рівності», охарактеризувати ті базові параметри, які притаманні «демократії братерства».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, не можна вважати, що демократичний режим, не був предметом наукових досліджень. Зокрема, можна згадати як вітчизняні [23], так і зарубіжні [11] дослідження демократичного режиму в цілому та його окремих різновидів. І хоча більшість робіт присвячено проблематиці ліберальної демократії [30], проте з'явилися окремі напрацювання, автори яких намагалися дослідити соціальну демократію [31]. Окремі аспекти демократичного режиму досліджував і автор цієї статті [25].

Не применшуючи доробку вищезазначених дослідників, слід наголосити, що більшість з них зорієнтовані на два виміри демократії: свободу та рівність, тоді як братерство залишається поза їхньою увагою.

Мета і завдання статті. Саме тому, метою цієї статті є дослідження конституційно-правових засад функціонування і формування «демократії братерства» в Україні. Реалізація зазначеної мети потребує виконання низки наукових завдань. По-перше, загалом охарактеризувати «демократію братерства», виокремивши її від «демократії свободи» і «демократії рівності». По-друге, з урахуванням вітчизняних реалій сьогодення, дослідити політико-правові та соціально-економічні механізми функціонування «демократії братерства» в Україні. По-третє, з урахуванням вітчизняних реалій сьогодення, проаналізувати конституційно-правові засади формування «демократії братерства».

Виклад основного матеріалу. XVIII ст. стало останнім століттям «Епохи Революцій», під час якої розпочався перехід від аграрного до індустріального суспільства. У XIX ст. цей перехід відбувся в провідних країнах світу. В економічній сфері він втілювався в капіталізмі, а в ідеологічній – в лібералізмі, який, на концептуальному рівні, став апелювати до ідеї свободи. Проте вже тоді частина мислителів звернула увагу на той факт, що адекватним політичним виміром нової цивілізації дедалі більше стає демократія. Недаремно, дослідивши реалії США XIX ст., А. де Токвіль звернув увагу, що лише «завдяки законами та особливо звичаям народ, який живе в демократичному суспільстві, може зберегти свободу» [27, с. 253]. Саме в цей період оформилася концепція, яка на перше місце поставила громадянську свободу, котра ґрунтується на реалізації прав і свобод індивіда – доктрина ліберальної демократії [8, с. 229], яку нині дехто визначає як демократія свободи [9, с. 332].

Проте, в цей період стала оформлюватись і протилежна концепція, котра на перше місце поставила економічну рівність як синонім справедливості. Тим самим демократія була ототожнена з рівністю. Як зазначав лідер російських більшовиків В. Ленін: «Демократія означає рівність» [17, с. 169].

На перших порах, коли слово «соціалізм» мало популярний характер, подібний тип «демократії рівності» розглядався як соціалістична демократія. Але негативний досвід радянської моделі соціалізму призвів до трансформації «соціалістичної демократії» спочатку у «демократичний соціалізм», а потім – у «соціальну демократію».

Проте, обидва різновиди мають дуальний характер. Зокрема, «демократія свободи» передбачає поєднання економічного лібералізму з політичною демократією. Щодо «демократії рівності», то вона тяжіє до економічного соціалізму з його економічною рівністю у поєднанні з політичною демократією. Обидва варіанти демократії також містять певні негативні підвалини. Зокрема, «демократія свободи» дуже часто веде до колосального соціального розшарування і збіднення значної частини населення, тоді як «демократія рівності» – до зрівнялівки.

Подібна ситуація стає черговим свідченням внутрішньої кризи сучасного демократичного урядування, про яку зазначалося у доповіді «Криза демократії», котру в 1975 р. підготували М. Круазье, С. Гантингтон та Дз. Ватанукі для Тристоронньої комісії під головуванням З. Бжезінського [33, с. 22].

У цих умовах постала гостра проблема в змінах підходів до демократії. Зокрема, І. Бощенко, проаналізувавши, свого часу, розвиток демократії, наголосив на появі демократії нового, четвертого, покоління [3, с. 22].

Утім, подібні погляди здебільшого були зосереджені на суто теоретичних міркуваннях. Однак, як уявляється, демократія нового покоління нині формується в Україні.

5 грудня 2021 р., звертаючись до представників волонтерського руху України, колишній прем'єр-міністр України А. Яценюк наголосив: «Хтось взяв зброю і став воїном, хтось закуповував каски і бронежилети, хтось передавав солдатам тепловізори, хтось збирав теплий одяг переселенцям, хтось розвозив їжу нужденним, а хтось просто клав солодощі, куплені для дитини,

у корзину з написом «Для воїнів». Тому що там, на передовій, ми були і є всім серцем разом із нашими захисниками» [5].

З одного боку, у цій промові вітчизняний екс-прем'єр мимоволі наголосив на основних стратах патріотичного громадянського суспільства, першу з яких утворили «добробати», себто ті «воїни-добровольці», хто взяв до рук зброю, щоб захищати Україну. Другу страту утворили «волонтери», тобто ті, хто «закупував каски і бронежилети, передавав солдатам тепловізори, збирав теплий одяг переселенцям, розвозив їжу нужденним». Щодо третьої страти, то її сформував найбільш широкий прошарок патріотично налаштованого вітчизняного громадянського суспільства – «пересічні патріоти». Саме вони «просто клали солодощі, куплені для дитини, у корзину з написом «Для воїнів»» або ж перераховували кошти на «каски і бронежилети», «теповізори», «теплий одяг переселенцям» чи на «їжу нужденним».

Проте, у цій промові було закладено ще один зміст, хоча сам автор не акцентував на цьому нашої уваги. Мова йде про співробітництво, яке, на нашу думку, стане базовим елементом «демократії братерства».

В реаліях України це виявилось у взаємодії «волонтерів» з «пересічними патріотами». При цьому, під «волонтерами» тут слід розуміти соціально активних українців, які, свого часу, взяли на себе левову частку забезпечення Сил оборони України усім необхідним. Як згадував один із захисників Донецького аеропорту («кіборгів»): «Наша група трималася в аеропорту на одних волонтерах. У сам аеропорт вони не могли прорватися, але привозили допомогу на український блокпост в Піски. Вони везли їжу, предмети гігієни, одяг і взуття, тепловізори, приціли та інше спорядження. Все це нам передавали від простих українців. Держава, крім автоматів і патронів, нічого не давала. Були ще бронежилети, але дуже погані, волонтери нам привезли нормальні – 4-го класу захисту. Ми знали, що про нас пам'ятають, відчували підтримку народу» [6, с. 22].

Під час широкомасштабного російського вторгнення волонтери залучилися до організації «зелених коридорів», про що згадував Президент України В. Зеленський: «Наші хлопці на місцях багато працюють над тим, щоб організувати «зелені коридори». Щоб вивести цивільних. Щоб завести ліки. Волноваха, міста Київської області, Сумської, Харківської, на півдні України» [19, с. 22].

Інколи волонтери були дотичними й до суто військових справ. Так, саме вони запропонували командуванню Сухопутних військ підняти рівень води в річці Ірпінь [18, с. 22].

Вперше ж волонтери, як явище, стали формуватися під час Євромайдану, де вони, поміж іншим, забезпечували майданівців різноманітним обладнанням та встановлювали на нього програмне забезпечення [28, с. 22].

Що ж стосується «пересічних патріотів», то, як вже зазначалося, вони являють собою найбільшу страту вітчизняного патріотичного громадянського суспільства. Саме вони, своїми коштами («донати»), надають як державі, так і волонтерам можливість забезпечувати Сили оборони України. Приміром, за словами міністра цифрової трансформації М. Федорова, за 11 місяців існування проекту «Армія дронів» в рамках United24 Україна придбала 3 864 комплекси БПЛА на 4,3 млрд гривень [26]. Фактично можна констатувати, що саме демократія стала основою для вітчизняних перемог у війні, особливо, на її першому етапі.

Коли Ісламська Республіка Іран передала російському агресорові дрони «Shahed», українці зібрали 152 млн грн для постачання в Україну системи для їхнього перехоплення на основі дронів-ловців Fortem DroneHunter F700, які стріляють сітками. Досить цікавою була також ситуація із проектом Black Box, у межах якого для воїнів купили 60 безпілотників дальнього радіусу дії, при цьому 45 із них – це були поліпшені версії БПЛА, названі «Бобрами». Особливістю цього проекту була вимога ГУР МО України щодо його секретності, оскільки не лише ворог, а й навіть самі українці, які жертвували гроші, не знали, на що їх витратять. В результаті пересічні патріоти України пожертвували на реалізацію цього проекту 230 млн гривень [10].

Взаємодія пересічних патріотів з волонтерами стала наріжним каменем успіху вітчизняного громадянського суспільства в сфері організації забезпечення сил оборони України.

У зв'язку із цим можна згадати відомого волонтера С. Притулу, який відзначився ще в часи АТО-ООС. При цьому, досить цікавим є той факт, що від самого початку він відзначився в сфері повітряної розвідки. За його словами, в «останні роки було закуплено багато безпілотників та квадрокоптерів. Це була моя ніша, якою я досі постійно займаюся. Регулярно закупували «фантоми», «мавіки», безпілотники «Лелека» – лише останніх я близько десятка забезпечив у різні

підрозділи. Тобто аеророзвідка – це те, куди останні роки вливалось досить багато коштів» [21, с. 22].

Проте найбільш відомим проявом взаємодії волонтерів з пересічними патріотами став проект «Народний супутник».

Все почалося, коли С. Притула, разом із блогером І. Лаченковим, ініціювали збір коштів на т. зв «народний Байрактар», результатом чого стала можливість закупити чотири безпілотники для ЗСУ. Проте, 27 червня компанія «Ваукар» повідомила про передачу трьох з них без оплати. С. Притула запропонував заощаджені кошти витратити на потреби, які визначить Міністерство оборони України. В результаті, у серпні волонтер оголосив про купівлю супутника фінської компанії ISEYE за ті понад 600 млн грн., котрі вдалося заощадити зі збору на «народний Байрактар». Як з'ясувалося, цей супутник має важливу перевагу – він дозволяє сканувати об'єкти за будь-яких погодних умов. Як зазначили в Міністерстві оборони: «...не те щоб щільна хмарність, а навіть стіни будівель для цієї системи не перешкода» [16].

26 червня 2024 р. Головне управління розвідки Міністерства оборони (ГУР МО) України повідомило, що близько 38 % з усього масиву даних, отриманих завдяки ISEYE, було використано для безпосередньої підготовки вогневого ураження ворога – це мільярди доларів збитків [7] для російського агресора.

Специфіка нинішнього існування вітчизняного громадянського суспільства полягає в позитивній ролі Української держави, яка створює правові засади його якнайефективнішого функціонування. Приміром, можна згадати події 2014 р., коли виникла проблема ефективної допомоги волонтерів ЗСУ та добровольцям унаслідок оподаткування коштів, що збираються на особисту картку в межах волонтерської діяльності. Щоб усунути означену проблему, Українська держава, в особі Верховної Ради України, внесла зміни до приписів підпункту 165.1.54 пункту 165.1 ст. 165 Податкового кодексу України. В результаті доходи, отримані благодійниками – фізичними особами, внесеними у реєстр волонтерів за умови, якщо вони використані на допомогу ЗСУ і іншим підрозділам, задіяним у захисті країни від збройної агресії, або фізичним особам, які мешкають на території населених пунктів, де проводиться антитерористична операція, або вимушено покинули місце проживання у зв'язку з проведенням антитерористичної операції в таких населених пунктах, були звільнені від оподаткування [4].

Таким чином, Українська держава допомагає або ж спрямовує силу громадянського суспільства у бік забезпечення перемоги за допомогою відповідних правових механізмів.

При цьому, важливим є той факт, що громадянське суспільство, як продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання [24, с. 84], готове нести відповідальність за свої рішення чи свій вибір. Зокрема, в умовах війни «пересічні патріоти» відповідають власним коштом, а волонтери – власним коштом, власним часом і, іноді, власним здоров'ям чи життям.

Таким чином, суть демократії братерства полягає у двох чинниках. Першим з цих чинників є суспільний консенсус з приводу того чи іншого питання, вирішення якого потребує від суспільства певного свідомого волевиявлення у справі готовності активно залучатися до подолання проблеми. Другим чинником стає меритократичний підхід при виборі лідерів громадянського суспільства, коли певна особистість на власний розсуд розпочинає вирішення важливого для громадянського суспільства питання і, тим самим, набуває в очах пересічних громадян відповідного авторитету.

Базові засади «братерської» парадигми формування та функціонування українського соціуму закладалися ще до «Епохи Революцій» в середовищі запорозького козацтва та православних братств. Як відомо, останні не лише відзначилися потужною культурно-освітньою діяльністю та благодійництвом, допомагаючи бідним, удовам, сиротам та старим, а й турбувалися про нужденних членів братства та їхні сім'ї [12, с. 69]. Аналогічною була ситуація і в Війську Запорозькому, де, всі справи запорожців – не лише військові та дипломатичні (зовнішні зносини), а й господарські та політико-правові (покарання і помилування винуватих, вибори січової старшини) вирішувала Січова рада, на якій всі козаки користувались рівним правом [34, с. 19]. Вступ гетьмана Війська Запорозького П. Конашевича-Сагайдачного «з усім своїм військом» до київського братства, не лише забезпечило останньому збройний захист [12, с. 70], а й поширив «братерську парадигму» на все Військо Запорозьке, прославивши його як державо-подібне утворення «з демократичним устроєм та освітою» [34, с. 19].

Проте, навіть існування православних братств та Війська Запорозького не змогло остаточно сформувати в Україні базові засади «демократії братерства», оскільки не вистачало головно-го – наявності повноцінно функціонуючої держави, що ефективно взаємодіє із громадянським суспільством. У якості прикладу можна згадати такий елемент вітчизняного громадянського суспільства як компанії, які виготовляють БПЛА. Як відомо, наприкінці 2023 р. в Україні існувало близько 200 компаній, які займалися виготовленням безпілотних комплексів. Приблизно 50 з них вже пройшли всі процедури з отримання дозволу і стали постачати свої вироби до Сил оборони України, що у 12 разів було більше за 2022 рік [32].

При цьому, на відміну від РФ, де панує максимально централізований підхід до виробництва безпілотної авіації, в Україні це – максимально децентралізована галузь, де Міністерство оборони закуповує безпілотники у десятків відносно невеликих виробників. Більше того, в нашій країні навіть діє ініціатива, в межах якої кілька тисяч волонтерів збирають дрони просто у себе вдома у вільний від роботи час [13]. І хоча в Україні є прихильники централізованого підходу [32], децентралізована модель теж має низку переваг. Річ у тім, що основну масу тих десятків тисяч безпілотників, які отримує армія РФ, виготовляє лише одна компанія – т. зв. «Група Судоплатова». На фронті ж постійно відбувається постійне протистояння між БПЛА та системами радіоелектронної боротьби (РЕБ). Щоб заглушити дрон, РЕБ має працювати на тій же радіочастоті.

Унаслідок того ж, що українці мають різноманітні дрони від десятків різних виробників, то й ці БПЛА України працюють на зовсім різних частотах. Натомість російська армія покладається майже виключно на безпілотники від «Групи Судоплатова». Ці БПЛА максимально стандартизовані і працюють на одній єдиній частоті, тож українські системи РЕБ завжди знають, на якій частоті треба працювати, щоб заглушити російські дрони [13].

Держава ж, співпрацюючи з означеними компаніями, визначає елементи, що нині потрібні сучасній Україні.

Основні засади взаємодії держави і громадянського суспільства, яке, в розвиненому стані, закладає базові інституції «демократії братерства» були сформульовані як на конституційному рівні (приміром, ст. 7 Конституції України закріплює визнання в нашій країні місцевого самоврядування, а статті 35 і 36 гарантують право громадян України утворювати політичні партії, релігійні та громадські організації) [15], так і на рівні законодавчому і підзаконному. Зокрема, ст. 5 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики передбачають посилення впливу об'єднань громадян на прийняття суспільно важливих рішень [22]. Означена стаття стає наріжним каменем «демократії братерства», оскільки «об'єднання громадян» можуть виступати в якості як спрямовуючої сили, котра виступає в якості провідника суспільно важливого рішення, так і сили забезпечувальної, яка згуртовується навколо провідника.

Підзаконний рівень формування «демократії братерства» через ефективне функціонування громадянського суспільства втілюється в Національній стратегії «сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2026 роки», затвердженій Указом Президента України 7 вересня 2021 р. Зокрема, ч. II розділу IV «Мета і принципи Стратегії», серед принципів вказує партнерство, яке змушує органи державної влади та органи місцевого самоврядування використовувати можливості їхньої співпраці з інститутами громадянського суспільства та бізнесом «для реалізації Стратегії, досягнення позитивних змін у суспільстві та створення публічного блага» [20].

Висновки. Таким чином, «демократія братерства» схематично являє собою систему, котра передбачає існування двох страт. Першу страту утворюють провідні верстви, які ініціюють та організовують прийняття суспільно важливих рішень (аналог «старшого брата»). Подібна страта формується як з представників держави, так і з представників громадянського суспільства. Другу страту утворюють верстви, які підтримують і забезпечують (у тому числі – фінансово) реалізацію зазначених рішень (аналог «молодшого брата»). Причому, задля ефективного функціонування «демократії братерства» в суспільстві має існувати розвинене громадянське суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масний О.С. Світова класична думка про державу і право: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 400 с.
2. Бориславська О. Демократія в умовах війни та загроз національній безпеці. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 2. С. 9-10.

3. Бощенко І. Еволюція соціальних систем. *Історія вчень про державу і право*: хрестоматія для викладачів, аспірантів і студентів спец. «Правознавство»: у 4 ч. / уклад. В. В. Сухонос. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. Ч. 4: Сучасна альтернативна політико-правова думка. С. 48–98.
4. Войнова Н. Збір коштів на особисті картки волонтерів: як уникнути проблем з податковою. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/advice/zbir-koshtiv-na-osobysti-kartky-volonteriv-iak-unyknuty-problem-z-podatkovoiu/> (дата звернення: 05.04.2025).
5. Волонтерство – це про український дух і нашу силу – Арсеній Яценюк в міжнародний день волонтера [Електронний ресурс]. *Арсеній Яценюк. Офіційна сторінка*. URL: <https://yatsenyuk.org.ua/ua/news/open/4152> (дата звернення: 05.04.2025).
6. Волонтерська діяльність в Україні. Організація під час дії воєнного стану / уклад.: М.І. Ануфрієв, І.М. Копотун, І.М. Куропатнік та ін. Київ: Професіонал, 2022. 468 с.
7. Головне управління розвідки Міністерства оборони України: Просто космос – результати використання «народного супутника» ICEYE [Електронний ресурс]. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/DefenceIntelligenceofUkraine/posts/789509940027095> (дата звернення: 05.04.2025).
8. Демократія. *Політологічна енциклопедія*: у 9 т. / уклад.: А.О. Карасевич і Л.С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О.О., 2016–2016. Т. 2: Г–Є. 2016. С. 227–236.
9. Державознавство: підручник / за ред. Володимира Сухоноса. Суми: Університетська книга, 2021. 493 с.
10. Залата О. Перша у світі війна дронів іде в Україні: як БПЛА змінили бойові дії у 2022–2024 роках [Електронний ресурс]. *Фокус*. URL: <https://focus.ua/uk/digital/626579-persha-u-sviti-viyna-droniv-ide-v-ukrajini-bpla-zminili-boyovi-diji-u-2022-2024-rokah> (дата звернення: 05.04.2025).
11. Кельзен Г. Про сутність і цінність демократії / пер. з нім. О. Мокровольський. Львів: ВНТЛ-Класика, 2013. 139 с.
12. Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст.: Посібник для позакласного читання учнів середньої школи / за ред. І.О. Гуржія. Київ: Радянська школа, 1960. 374 с.
13. Кобзар Ю. Україна перемагає у війні дронів через одну стратегічну перевагу, – Forbes [Електронний ресурс]. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/weapons/viyna-v-ukrajini-zsu-vigrayut-bitvu-droniv-u-rosiyan-12616536.html> (дата звернення: 05.04.2025).
14. Конституції зарубіжних країн: навч. посібник / авт.-упоряд.: В.О. Серьогін, Ю.М. Коломієць, О.В. Марцеляк та ін. Харків: ФІНН, 2009. 664 с.
15. Конституція України: за станом на 01 січня 2020 р. [Електронний ресурс]. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 01.04.2025).
16. Кузьменко Ю. «Народний супутник» ГУР за два роки зробив понад 4 тисячі знімків [Електронний ресурс]. *Суспільне. Новини*. URL: <https://suspilne.media/776945-narodnij-suputnik-gur-za-dva-roki-zrobiv-ponad-4-tisaci-znimkiv/> (дата звернення: 05.04.2025).
17. Ленін В.І. Держава і революція. Вчення марксизму про державу і завдання пролетаріату в революції. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1982. 269 с.
18. Логвиненко Б. Деокупація. Історія опору українців. 2022. Київ: Українер, 2023. 279 с.
19. Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення Президента Володимира Зеленського / упоряд.: О.В. Красовицький. Харків: Фоліо, 2022. 383 с.
20. Національна Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Затверджено Указом Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 06.04.2025).
21. Позняк-Хоменко Н. Волонтери: сила небайдужих. Тернопіль: Джура, 2020. 360 с.
22. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України № 2411-VI від 01 липня 2010 р.: станом на 31 березня 2023 р. *Верховна Рада України, законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text> (дата звернення: 06.04.2025).
23. Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). Київ: Логос, 2006. 368 с.

24. Сухонос В.В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти): монографія. Суми: Університетська книга, 2015. 343 с.
25. Сухонос В.В. Статус глави держави в умовах демократичного режиму. *Право України*. 2013. № 8. С. 106–113.
26. Тіщенко М. За донати на «Армію дронів» купили 3,8 тисячі безпілотників [Електронний ресурс]. *КОРОТКО ПРО*. URL: <https://kp.ua/ua/life/a671534-za-donati-na-armiju-droniv-kupili-3-8-tisjachi-bezpilotnikov> (дата звернення: 05.04.2025).
27. Токвіль А. де. Про демократію в Америці / пер. з фр. Г. Філіпчук та М. Москаленко. Київ: Всесвіт, 1999. 590 с.
28. Трайдакало О. Погляд зсередини. *Майдан. Погляд зсередини* / упоряд.: О. Трайдакало. Київ: Сервіс «Book Express»; Видавець Мельник М. Ю., 2019. С. 13–182.
29. Трофимова З.В. Теорія держави і права: навчальний посібник для студентів та учнів. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. 176 с.
30. Федоришина К. Криза класичної концепції ліберальної демократії в умовах сучасних викликів. *Грані*. 2021. Т. 24 № 4. С. 48–55.
31. Феськов І. Соціал-демократія як приклад протоконвергенції у ХІХ столітті. *European Political and Law Discourse*. 2015. Vol. 2. № 2. Р. 125–129.
32. Черниш О. Як Україна будує свою імперію дронів [Електронний ресурс]. *ВВС Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cer7rz2drv7o> (дата звернення: 05.04.2025).
33. Шамрай В. Криза демократії та ефект публічного дискурсу. *Філософська думка*. 2018. № 5. С. 93–109.
34. Шелест П.Ю. Україно наша Радянська. Київ: Політвидав України, 1970. 279 с.